

De grenzen van het vak verleggen: Novella Sansoni als organisch intellectueel, bestuurder en architect

Elettra Carnelli en Maria Silvia D'Avolio

Vijftien jaar na haar aftreden als president van de provincie Milaan in 1985 publiceerde architect, politicus en openbaar bestuurder Novella Sansoni (1926-2005) haar memoires onder de titel *Fuori dalle regole del gioco* (Buiten de regels van het spel).¹ Sansoni blikt hierin terug op de uitdagingen en dubbelzinnige situaties van het Italiaanse politieke klimaat tussen de jaren 1960 en 1980. Die leidden indertijd tot het falen van de toenmalige politiek en, aan het begin van de jaren 1990, tot de ondergang van de linkse partijen.² In deze context speelde architect en bestuurder Sansoni verschillende rollen en zodoende droeg ze bij aan de tegenstrijdige gebeurtenissen uit die tijd. Toch wekt Sansoni's terugblik de suggestie dat iets van die dubbelzinnigheid haar ook de kans gaf om zinvolle resultaten te bereiken. Het was indertijd niet ongewoon dat geëngageerde architecten en stedenbouwkundigen hun politieke idealen vertaalden naar een bestuurlijke praktijk. Ook Sansoni, die lid was van het Communistische Collettivo di Architettura, deed dat dus. Ze oefende in verschillende functies – architect, politicus en openbaar bestuurslid in de gelederen van de Italiaanse Communistische Partij (PCI) – een blijvende invloed uit op Milaan en haar periferie. Ze droeg vooral bij aan de ontwikkeling van een plancultuur met betrekking tot schoolgebouwen en culturele voorzieningen in de buitenwijken van Milaan. Terwijl ze via haar architectonische projecten experimenteerde met niet-autoritair schooltypologieën, confronteerde ze lokale autoriteiten, planningscommissies en economische spelers met nieuwe gezichtspunten. Wij zijn van mening dat deze politieke dimensie een integraal onderdeel was van haar professionele praktijk. Met name haar aandacht voor het publiek als gesprekspartner en haar desinteresse in politieke macht stelden haar in staat om 'buiten de regels van het spel' te spelen en een zekere onafhankelijkheid ten opzichte van de Communistische Partij te bewaren. In dit artikel onderzoeken wij Sansoni's invloed als architect en bestuurder, vooral door het herlezen van haar memoires. Haar autobiografie onthult niet alleen het beleid en de projecten die ze in gang zette, maar stelt de lezer ook in staat om de beweegredenen achter haar politieke en publieke betrokkenheid te benoemen en een plaats te geven. Haar memoires werpen daarnaast ook licht op de spanningen, debatten en machtsdynamiek waarmee ze gedurende haar carrière te maken kreeg.

Het bestaan en handelen van een communistische architect
De culturele en politieke context in Italië als gevolg van de naoorlogse economische groei bood een vruchtbare voedingsbodem voor baan-

¹ Novella Sansoni, *Fuori dalle regole del gioco: Diario privato di un amministratore pubblico* (Rome: Currenti Calamo Editore, 2000).

² Een reeks gerechtelijke onderzoeken, bekend onder de naam 'Tangentopoli', bracht begin jaren 1990 een corruptieschandaal aan het licht waarbij de politiek en het bedrijfsleven van Italië betrokken waren. De daaropvolgende media-ophef en publieke verontwaardiging leidden tot de ontbinding van al lang bestaande politieke partijen, inclusief de linkse.

Stretching Professional Boundaries: Novella Sansoni as Organic Intellectual, Administrator and Architect

Elettra Carnelli and Maria Silvia D'Avolio

Fifteen years after her resignation as President of the Province of Milan in 1985, architect, politician and public administrator Novella Sansoni (1926-2005) published a memoir with the title *Fuori dalle regole del gioco* (Playing outside the rules).¹ Sansoni's memoir offers a retrospective observation of the challenges and ambiguities of the Italian political environment from the 1960s to the 1980s, leading to the failure of political practices of the time and the fall of leftist parties in the early 1990s.² Working within this framework in her various roles as architect and administrator, Sansoni participated in its contradictions. Nonetheless, Sansoni's reflections in hindsight suggest that certain ambiguities also offered a positive contribution in helping her achieve meaningful results. At the time it was not uncommon for committed architects and urban designers to implement political ideals in their administrative practices. As did Sansoni, who was a member of the communist architectural collective Collettivo di Architettura. In her various roles as an architect, politician and public administrator in the ranks of the Italian Communist Party (PCI), she had a lasting impact on Milan and its peripheries. She in particular contributed to the development of a planning culture regarding school buildings and cultural facilities on Milan's outskirts. While testing non-authoritarian school typologies in her architectural projects, she confronted local authorities, planning commissions and economic actors with novel perspectives. This political dimension, we claim, was an integral part of her professional practice. Particularly, her attention towards the public as interlocutors and her disinterest in political power allowed her to 'play outside the rules' and have a certain independence from the Communist Party. This article explores Sansoni's impact as an architect and administrator, especially by rereading her memoir. Along with disclosing the policies and the projects she implemented, her autobiography allows the reader to detect and contextualise the motivations behind her political and public commitment, while illustrating the tensions, discussions and power dynamics she handled throughout her career.

Being and Acting as a Communist Architect

The cultural and political context in Italy that followed the post-war economic growth offered fertile ground to explore pioneering political practices and theoretical debates. This renewal in the intellectual space of Italian culture was driven by the feeling that

¹ Novella Sansoni, *Fuori dalle regole del gioco: Diario privato di un amministratore pubblico* (Rome: Currenti Calamo Editore, 2000).

² A series of judicial investigations, known as 'Tangentopoli', uncovered a corruption scandal involving Italy's politics and business community in the early 1990s. The ensuing media frenzy and public outcry led to the dissolution of longstanding political parties, including the left.

brekende politieke initiatieven en theoretische debatten. Deze vernieuwing in de intellectuele ruimte van de Italiaanse cultuur werd aangestuurd door het gevoel dat alles mogelijk was, volgend op de langverwachte verandering in het politieke domein. Na het winnen van de nationale verkiezingen in 1948 regeerden de christendemocraten (CD) het land bijna onafgebroken tot het einde van de Koude Oorlog, langdurig in conflict met de Communistische Partij. Als de sterkste communistische partij in Europa was de PCI een beetje een anomalie in het westerse blok: de partij was wegens de Koude Oorlog 40 jaar lang tot de nationale oppositie veroordeeld, had zich weten te verankeren in lokale en regionale besturen en was op veel secundaire niveaus verweven met de bestuurlijke laag. De houding van de PCI was reformistisch, niet revolutionair. Dit zorgde bij de arbeidersklasse voor veel ontevredenheid over de traditionele partijen, wat in de jaren 1970 nog verergerde na de studentenprotesten en de zogenaamde *Autunno caldo* (hete herfst).

In deze periode nam het politieke engagement van Novella Sansoni toe. Ze begon haar professionele carrière als een van de oprichters van het zogenaamde communistische architectuurcollectief *Collettivo di Architettura*, dat actief werd in het begin van de jaren 1950. In het *Collettivo* kwam de binnen de PCI niet ongebruikelijke combinatie van architectonische en politieke activiteit ook voor. De leden, onder het fascistische regime geboren en tijdens de oorlog opgegroeid in een omgeving van verzet tegen het regime, vonden de architectuurpraktijk zoals die indertijd werd onderwezen, te abstract, te oppervlakkig en te ver verwijderd van de werkelijkheid.³ De leden van het *Collettivo* waren architecten die politieke doorwerking opeisten. Ze hielden zich bezig met territoriale kwesties en met de bouw van scholen en woningbouw in de buitenwijken van Milaan om zo de maatschappij positief te beïnvloeden. Een communistische architect diende volgens het *Collettivo* 'als deskundige in de socialistische zin bij te dragen aan de vernieuwing van de maatschappij'.⁴ De leden van het *Collettivo*, die zich baseerden op Antonio Gramsci's notie van 'de organische intellectueel', zagen hun beroepsuitoefening als een kans om hun strijdvaardigheid te versterken en daarmee politieke, maatschappelijke en culturele doelen te bereiken. Architecten handelden als 'organische intellectuelen' als ze door middel van een sociaal-geëngageerde en geïntegreerde praktijk actief bouwden aan de emancipatie van de arbeidersklasse.⁵ Sansoni bracht deze principes via haar professionele en politieke activiteiten in de praktijk: als 'organische intellectueel' slaagde ze er aan het eind van de jaren 1960 in om een van de belangrijkste problemen te identificeren, die het wantrouwen van het volk jegens de Communistische Partij veroorzaakte, en wat tot een dreigende crisis zou leiden: het gebrek aan burgerparticipatie in de politiek. Vanuit dit besef cultiveerde Sansoni een manier van werken waarmee ze vanuit haar organische positie kon opereren.

Van ontwerp tot politiek: scholenbouw

Hoewel Sansoni niet het enige lid van het *Collettivo* was dat scholen ontwierp en bouwde, ontwikkelde ze tussen het begin van de jaren 1950 en het einde van de jaren 1970 een groot aantal projecten voor middelbare scholen, basisscholen en kleuterscholen in de buitenwijken van

3

Zie de lezingen van Novella Sansoni en Alessandro Tutino tijdens de eerste conferentie over stedenbouwkundig onderwijs in Siena, *Urbanistica* 9 (1952), 73-79.

4

Alessandro Tutino, conferentie 'Collettivo di Architettura', *Ordine degli Architetti di Milano*, 30 mei 2013.

5

'De nieuwe levenswijze van de intellectueel kan niet langer toe met welsprekendheid, een oppervlakkige en tijdelijke aanjager van affecties en passies, maar moet zich actief engageren met het praktische leven, als bouwster, organisator, als "iemand met overtuigingskracht"', Antonio Gramsci, *Quaderni del Carcere*, deel 3 (Turijn: Einaudi, 1975), 1550-1551.

anything was possible, in the wake of the long-awaited change in the political realm. After winning the national elections in 1948, the Christian Democrats (DC) ruled the country almost without interruption until the end of the Cold War, in a prolonged antagonism with the Communist Party. The PCI was a sort of anomaly in the Western Block as the strongest communist party in Europe: condemned by the Cold War to 40 years of national opposition, the PCI took root in local and regional administrations, intertwining with the order of government on many secondary levels. The attitude of the PCI was reformist, and not revolutionary. This created a huge discontent in the working class towards traditional parties, which was exacerbated in the 1970s, following the student protests and the so-called *Autunno caldo* (hot fall).

It is during these years that Novella Sansoni's political engagement intensifies. Sansoni began her professional career as one of the founding members of the self-proclaimed communist architectural collective *Collettivo di Architettura*, which began its activity in the early 1950s. The *Collettivo* was an expression of the at the time recurrent combination of architectural profession and active politics in the ranks of the PCI: its members, born under the fascist regime and raised during the war on the resistance side, considered the common way of practicing, as it was taught at the time, to be too abstract, superficial and detached from reality.³ *Collettivo*'s members claimed political agency as architects and engaged in territorial issues, school building and housing in the Milanese outskirts with the intention of positively impacting society. Being a communist architect according to the *Collettivo* lay precisely in 'contributing as professionals to the renewal of society in a socialist sense'.⁴ Drawing from Antonio Gramsci's notion of the organic intellectual, *Collettivo*'s members considered the profession as an extension of their militancy to achieve political, social and cultural goals. In their view, architects could act as organic intellectuals by actively contributing to the emancipation of the working class through a socially committed and integrated practice.⁵ Sansoni put these principles in practice both in her professional and political activities: it is by being an organic intellectual that she managed to identify, in the late 1960s, one of the main problems that caused the public mistrust towards the Communist Party, which led to its impending crisis: citizens' lack of participation in politics. Through this awareness, Sansoni cultivated a praxis that facilitated her organic position within her operating context.

From Design to Politics: School Building

Although school design and construction were not exclusive to Sansoni within the *Collettivo*, she developed many projects for secondary schools, elementary schools and kindergartens in the Milanese suburbs from the early 1950s until the late 1970s. These buildings show a broad variety in layout, formal language and references, but share the common intention of translating anti-authoritarian pedagogical principles into a new school typology: the open plan and direct connection of classrooms to the outside

3

See Sansoni's and Tutino's speeches at the first Siena conference on the teaching of town planning, *Urbanistica* 9 (1952), 73-79.

4

Alessandro Tutino, conference 'Collettivo di Architettura', *Ordine degli Architetti di Milano*, 30 May 2013.

5

'The new intellectual's mode of being can no longer rely on eloquence, an outward and momentary mover of the affections and passions, but on actively engaging with practical life, as builder, organizer, as "permanent persuader" . . .': Antonio Gramsci, *Quaderni del Carcere*, volume 3 (Turin: Einaudi, 1975) 1550-1551.

Milaan. Deze gebouwen vertoonden een grote verscheidenheid qua indeling, vormtaal en referenties, maar deelden de gemeenschappelijke intentie om anti-autoritaire pedagogische principes te vertalen in een nieuwe schooltypologie. De open plattegronden, en de directe verbindingen tussen de klaslokalen en de buitenwereld waren mogelijke ruimtelijke vertalingen van dit doel, maar konden door de gebruikers worden aangepast. Uit Sansoni's beschouwingen over scholen vanuit stedenbouwkundig perspectief spreken soortgelijke ideeën, vooral waar het gaat om hun locatie in de Milanese provincie. Sansoni stelde dat onderwijsfaciliteiten eerlijk over het grondgebied verdeeld moesten worden om te voorkomen dat studenten in de verschillende gemeenten in 'selectiezones' terecht zouden komen. Het beroepsonderwijs en de technische en middelbare scholen moesten gelijkmatig over de provincie verdeeld worden, zodat alle studenten van dezelfde leeftijdscategorie in hun eigen gemeente zouden kunnen profiteren van een uitgebreide keuzemogelijkheid. Dit vereiste zowel een nieuwe benadering van stedenbouw als volledig nieuwe criteria voor de scholenbouw.

Om die reden werkte Sansoni als architect én politicus. Ze nam deel aan debatten over het onderwerp en werd in 1963 adviseur van het ministerie van Onderwijs om nieuwe bouwvoorschriften voor scholen te helpen formuleren. In 1964 werd ze namens de PCI lid van het provinciebestuur van Milaan en kreeg ze opdracht om zich met het

Novella Sansoni during an interdisciplinary debate on elementary schools organised by architecture magazine *Argomenti di Architettura*, 1960/ Novella Sansoni tijdens een interdisciplinair debat over basisscholen, georganiseerd door het architectuurtijdschrift *Argomenti di Architettura*, 1960

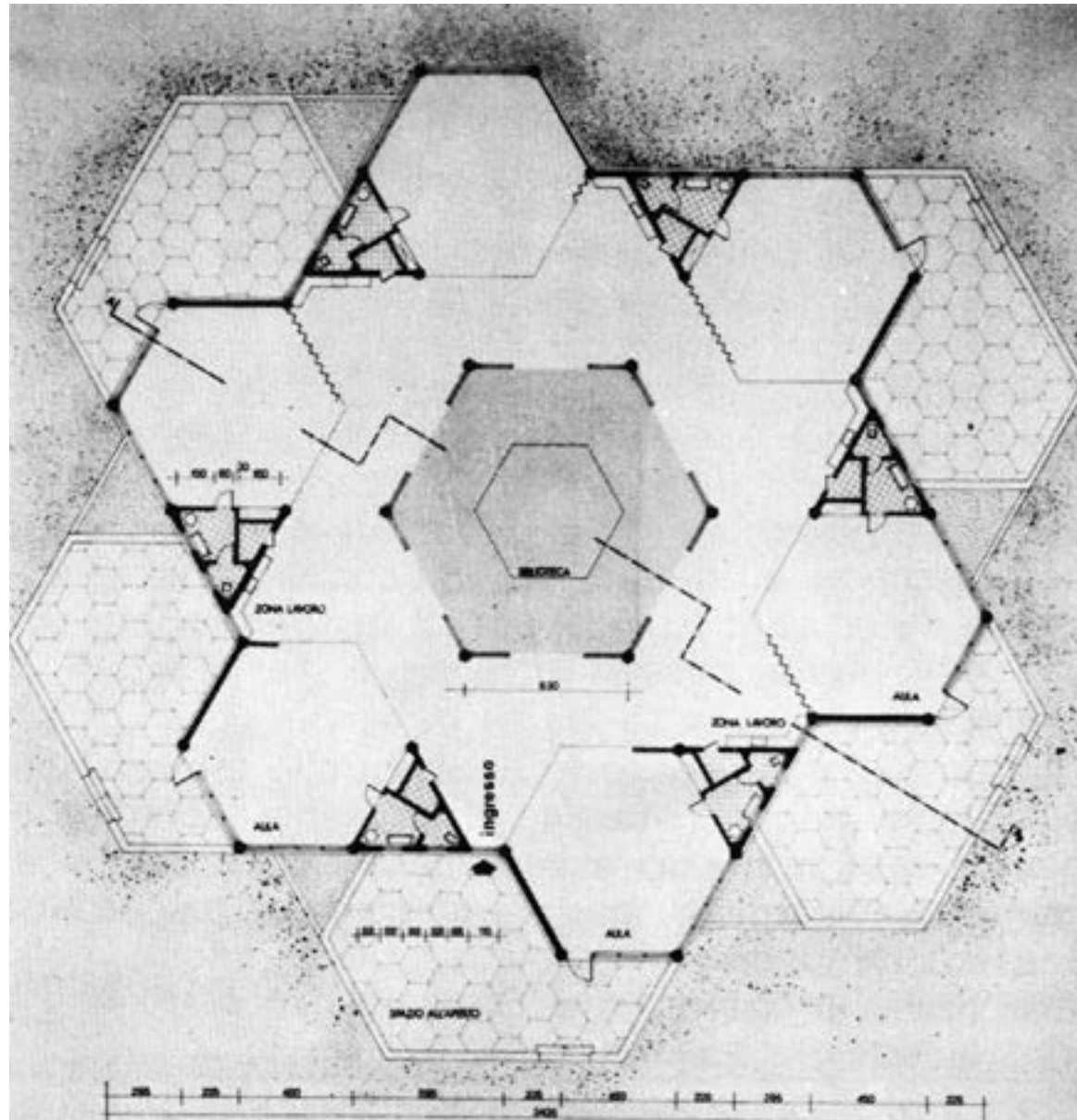
represent possible spatial translations of this aim, allowing for user modifications. Sansoni's reflections on schools from an urban planning perspective reveal a comparable intention, especially regarding their location in the Milanese province. Sansoni argued that educational facilities should be distributed fairly throughout the territory, so as not to create 'selection' zones among students in the different municipalities. Vocational, technical and high schools were to be distributed evenly across the province, so that all students of the same age group could profit from a complete choice in their municipality. This required both a different way of approaching urban planning and completely redefined criteria for school construction.

To this end, Sansoni worked both as an architect and as a politician engaging in debates on the topic, eventually becoming in 1963 a consultant to the Ministry of Education to formulate new school building regulations. In 1964 she joined the Milanese Provincial Council with the PCI and was assigned to follow the urban planning domain. However, she soon became largely involved with the construction of schools: since 1962, when compulsory secondary schools and state kindergartens were introduced, the construction of school buildings had become one of the province's most important responsibilities. In her new role as provincial councillor, Sansoni could address school building not only from a construction and typological perspective, but also from an urban and educational viewpoint: this distinctive positionality gave her the chance to embody the role of organic intellectual. In this way, school building became a political matter: the necessity of providing easily accessible and high-quality spaces for education and culture in Milan's outskirts was seen as a priority and part of a class struggle. Sansoni was convinced that the connection between school and social reality, as well as educational action and community culture, was essential for qualifying the school system in peripheral areas.

Turning Citizens into Interlocutors: How to Build Trust

Sansoni's administrative role in the Education Department of the Province of Milan, allowed her to develop good relationships with the recipients of her policies, including students. This was a challenging task, especially given the tense sociopolitical climate in Milan and in Italy in the early 1970s. The wave of international unrest culminating in the protests of 1968 and students' occupations of most universities in Italy reflected the need for cultural and political change in society and in the educational system, as advocated particularly by workers and students from lower income families. The urge to address issues such as increasing access to higher education or removing the distinction between academic and vocational schools put students in conflict with political power and institutions. Aware of this, Sansoni tried to not simply address the citizens, but to initiate a dialogue with them. By bringing her political role on site and building trust with the users and the recipients of her policies, she made them her interlocutors, working

domein stedenbouw te gaan bemoeien. Al snel hield ze zich echter vooral bezig met de bouw van scholen: vanaf 1962, met de invoering van de leerplicht voor het voortgezet onderwijs en de instelling van openbare kleuterscholen, werd de bouw van schoolgebouwen een van de belangrijkste taken van de provincie. Door haar nieuwe functie als provinciebestuurder kon Sansoni de bouw van scholen niet alleen vanuit een bouwkundig en typologisch perspectief benaderen, maar ook vanuit een stedelijke en pedagogische invalshoek. Deze bijzondere positie stelde haar in staat om de rol van de organische intellectueel te vertolken. Scholenbouw werd zo een politieke kwestie; de noodzaak om gemakkelijk toegankelijke, hoogwaardige educatieve en culturele ruimten in de buitengebieden van Milaan aan te bieden, werd gezien als een prioriteit

Novella Sansoni, Primary School in Ponte Sesto, Rozzano (Milan), floor-plan, 1968-1974/
Novella Sansoni, basisschool in Ponte Sesto, Rozzano (Milaan), plattegrond, 1968-1974

together to identify problems and find solutions. The shift from public to interlocutor is the hallmark of her activity as an administrator and public intellectual, reflecting her vision of being and acting as a communist by implementing different practices rather than inventing new ideals. Her role was based on building trust with her interlocutors, including colleagues in the councils, intermediaries and users. As she remembers in her memoir:

It cost me a lot of energy to build trust with people in those critical years of the Milanese school: I was running from one assembly to another among agitated students and angry parents. And I had to do everything in person: I could not delegate anyone because people would not accept any intermediaries.⁶

She continues by stressing the need for trust in interfacing with the recipients of her policies, in this case the students: 'By trusting people and their ability to understand issues, you convince young people of democracy through democracy.'⁷ The strategy of mutual trust and respect proved to be successful, particularly regarding students' managing cultural centres within schools as hubs of political and cultural activity after class: 'I never had any problems with young people managing the centres. By making them responsible and involved in administrative problems, they were always engaged even in difficult times.'⁸ However, this approach jeopardised her rapport with many colleagues in the provincial council, especially when 'they began to realize that the schools were also a forum for autonomous political orientation, at a time – the late 1970s – when the attitude of young people was certainly not benevolent towards the traditional parties, including the left.'⁹

Building trust and establishing a dialogue requires specific tools and strategies, which Sansoni has mastered since the early days of her career as an engaged practitioner. She wrote for various national newspapers, such as *L'Unità*, the official newspaper of the Italian Communist Party, and architecture journals, such as *Casabella* and *L'Architettura. Cronache e Storia*. Her newspaper articles and participation in public meetings were aimed at explaining decisions and strategies to the general public, as well as spreading awareness on issues related to education and planning. As a public administrator, Sansoni devoted much of her time and energy to fieldwork through meetings, surveys, mapping and published reports, verifying problems and their possible solutions on site. This modus operandi was influenced by her previous professional experience: the need to test possible solutions in their context and to 'spatially' resolve issues affecting educational infrastructure stems from her practice as an architect. Sansoni approaches politics, administration and architecture in the same way, challenging canonical definitions of the role of architects. This approach was shared by her colleagues in the *Collettivo di Architettura*: its members held political and administrative positions alongside the architectural profession and believed that it is through this political praxis that it is possible to recognise and solve societal

6
Sansoni, *Fuori dalle regole del gioco*, op. cit. (note 1), 11.
7
Ibid., 12.
8
Ibid., 27.
9
Ibid., 27.

en een onderdeel van de klassenstrijd. Sansoni was ervan overtuigd dat het verband tussen school en sociale werkelijkheid, tussen educatieve activiteit en gemeenschapscultuur, essentieel was voor de kwaliteit van het schoolsysteem in de periferie.

Van burgers naar gesprekspartners: hoe bouw je vertrouwen op?

Door Sansoni's bestuurlijke positie bij het ministerie van Onderwijs van de provincie Milaan kon zij goede relaties ontwikkelen met de partijen en mensen die baat hadden bij haar beleid, dus ook de studenten. Dit was een uitdaging, vooral gezien het gespannen sociaal-politieke klimaat in Milaan en Italië in het begin van de jaren 1970. De golf van internationale onrust die culmineerde in de protesten van 1968 en in studentenbezettingen aan de meeste Italiaanse universiteiten, weerspiegelde de behoefte aan culturele en politieke verandering in de maatschappij en het onderwijssysteem, vooral onder arbeiders en studenten uit gezinnen met een laag inkomen. De drang om bepaalde kwesties aan te pakken, het hoger onderwijs breder toegankelijk te maken en het onderscheid tussen academische opleidingen en scholen voor beroeps- en onderwijs op te heffen, bracht studenten in conflict met de politieke macht en met de instellingen. Sansoni was zich bewust van het conflict en probeerde niet alleen burgers aan te spreken, maar ook een dialoog met hen op gang te brengen. Door haar politieke rol mee het veld in te nemen en het vertrouwen te winnen van de gebruikers en ontvangers van haar beleid, maakte ze hen tot haar gesprekspartners: zo konden ze samenwerken om problemen te benoemen en oplossingen te vinden. De verschuiving van burger naar gesprekspartner is kenmerkend voor haar activiteiten als bestuurder en publiek intellectueel en weerspiegelt haar visie dat men, om communist te zijn en als communist te handelen, verschillende praktijken eerst moet uitvoeren in plaats van telkens nieuwe idealen te bedenken. Ze kon haar rol spelen dankzij het vertrouwen van haar gesprekspartners, onder wie zich ook bestuurlijke collega's, tussenpersonen en gebruikers bevonden. Zoals ze zich herinnert in haar memoires:

Het kostte me veel energie om het vertrouwen van mensen te winnen in die kritieke jaren van de Milanese scholen: ik rende van de ene bijeenkomst naar de andere, te midden van opgewonden studenten en boze ouders. En ik moest alles persoonlijk doen: ik kon niets delegeren, want de mensen accepteerden geen tussenpersonen.⁶

Verder benadrukt ze de noodzaak van vertrouwen in de omgang met de ontvangers van haar beleid, in dit geval de studenten: 'Door vertrouwen te hebben in de mensen en hun vermogen om zaken te begrijpen, overtuig je jongeren van de democratie door middel van de democratie.'⁷ Haar strategie van wederzijds vertrouwen en respect bleek succesvol, vooral met betrekking tot de studenten die culturele centra in scholen gingen beheren als knooppunten van politieke en culturele naschoolse activiteiten: 'Ik heb nooit problemen gehad met de jongeren die de centra beheerden. Door ze verantwoordelijkheid te geven en ze te betrekken bij bestuurlijke problemen bleven ze altijd geëngageerd, zelfs in moeilijke tijden.'⁸ Deze aanpak bracht echter haar relatie met veel collega's in het

6
Sansoni, *Fuori dalle regole del gioco*, op. cit. (noot 1), 11.
7
Ibid., 12.
8
Ibid., 27.

problems. Architectural practice is therefore inseparable from political engagement.

Reflecting from the Periphery

Sansoni's practice as a politically engaged architect presents an inherently public dimension, since she acts on the frontlines as a mediator between the public, the city and its politics, engaging her interlocutors and fighting for battles that reflect her political convictions and role. Despite the wide recognition of the impact of her work in both political and architectural circles, Sansoni's memoir reveals that her feeling of being on the periphery was constant throughout her whole career. She felt marginalised as an architect because 20 years of administrative work gradually drove her out of the *Collettivo*, and she had to start all over again as an independent architect after leaving her administrative role in 1985. She felt marginalised as a *public administrator* because, as she often repeated in her memoir, she committed to her role to change and ameliorate public issues rather than to accrue power and political status:

[After resigning as President of the province of Milan] I had to recognise that I was missing something. I missed the civic, political commitment; not being able to be useful anymore,

Novella Sansoni, Primary School in Ponte Sesto, Rozzano (Milan), external view, 1968-1974/
Novella Sansoni, basisschool in Ponte Sesto, Rozzano (Milaan), buitenaanzicht, 1968-1974

provinciale bestuur in gevaar, vooral toen 'ze zich begonnen te realiseren dat scholen ook een platform waren voor autonome politieke oriëntatie in een tijd – de late jaren 1970 – waarin de houding van jongeren ten opzichte van de traditionele partijen, inclusief links, bepaald niet welwillend was'.⁹

Voor het opbouwen van vertrouwen en het tot stand brengen van een dialoog zijn specifieke methoden en strategieën nodig, waarin Sansoni zich al vanaf het begin van haar carrière als geëngageerd praktiserend architect had bekwaamd. Ze schreef voor verschillende landelijke kranten, zoals *L'Unità*, de officiële krant van de Italiaanse Communistische Partij, en voor architectuurtijdschriften zoals *Casabella* en *L'Architettura Cronache e Storia*. Haar krantenartikelen en deelname aan openbare bijeenkomsten waren bedoeld om besluiten en strategieën uit te leggen aan een breed publiek en meer bewustzijn te kweken over zaken als onderwijs en planning. Als openbaar bestuurder besteedde Sansoni veel tijd en energie aan veldwerk en wist ze door middel van bijeenkomsten, onderzoeken, inventarisaties en rapporten problemen en hun mogelijke oplossingen ter plaatse te verifiëren. Deze manier van werken was ingegeven door eerdere professionele ervaring: ze had als voormalig architect de behoefte om mogelijke oplossingen in context uit te proberen en problemen met de onderwijsinfrastructuur 'ruimtelijk' op te lossen. Sansoni benaderde de politiek, het bestuur en de architectuur op dezelfde manier en plaatste vraagtekens bij de canonieke definities van de rol van de architect. Haar collega's van het Collettivo di Architettura hanteerden dezelfde benadering: de leden bekleedden naast hun werk als architect ook politieke en bestuurlijke functies; ze geloofden dat sociale problemen benoemd en opgelost konden worden aan de hand van politieke betrokkenheid. Architectuurpraktijk en politiek engagement waren daarom onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Reflecteren in de marge

Sansoni's praktijk als politiek geëngageerd architect representeert een inherent publieke dimensie. Ze treedt op als eerstelijns bemiddelaar tussen het publiek, de stad en de politiek, betreft daar gesprekspartners bij en vecht voor zaken die haar politieke overtuiging en rol reflecteren. Ondanks de wijdverspreide erkenning van de invloed van haar werk in zowel politieke als architectonische kringen onthullen Sansoni's memoires dat ze gedurende haar hele carrière het gevoel had dat ze in de marge bezig was. Ze voelde zich gemarginaliseerd als *architect* doordat 20 jaar bestuurswerk haar geleidelijk uit het Collettivo had gedreven. Nadat ze haar bestuursfunctie in 1985 had neergelegd, moest ze helemaal opnieuw beginnen als onafhankelijk architect. En ze voelde zich gemarginaliseerd als *openbaar bestuurder* omdat ze zich, zoals ze vaak herhaalt in haar memoires, geroepen voelde om publieke kwesties te veranderen en te verbeteren, niet om macht en politieke status te vergaren:

[Na mijn aftreden als president van de provincie Milaan] moest ik erkennen dat ik iets miste. Ik miste de maatschappelijke, politieke betrokkenheid; ik kon niet meer nuttig zijn, ik zag dingen die niet werkten en ik kon er niets aan doen. Ze zeiden me dat (...) ik de rol en de macht zou missen, maar die dingen konden me niets schelen.¹⁰

9
Ibid., 27.
10
Ibid., 107.

seeing things that were not working and not being able to do anything about it. They told me that . . . I would miss the role, the power, but I didn't care about these aspects.¹⁰

Sansoni also felt marginalised as a *woman*, although she did not often formulate her discomfort in open terms of sexism. In her reflexive account, gender implications are more nuanced and subtle and can be read as a constant need for validation, from unexpected congratulations from colleagues to appraisal of students in public meetings, and feelings of frustration. Despite seemingly being generic, these aspects were clearly correlated to her gender and had a long-lasting impact on her sense of endorsement and authorisation.¹¹ Sansoni's account highlights the constant tension between internalised doubts about her ability to fulfil her role and external validation, reflecting the ambiguity that many women in leftist professional and political environments were experiencing at the time. Their presence was not enough to prove female emancipation in society, as their actions were constantly under further scrutiny, or they were bound to deal exclusively with women's issues. Although in her memoir Sansoni does not identify as feminist and laments her lack of tools to address women's issues in PCI meetings, her elaborations on the topic consider the material implications of schools on women's space and time.¹² Her participation in public local meetings enabled her to recognise some of the practical barriers that mothers experienced from the location of schools in the periphery and their lack of services, which impacted women's working time and overall family income.

Playing Outside the Rules

Although being on the periphery can be considered as a disadvantaged position, this location enabled Novella Sansoni to create her own exceptional political and professional figure: a public administrator able to introduce innovative practices without being forced to conform to the expectations of her professional role. Considering that Sansoni initially employed the expression 'playing outside the rules' in 1979 as an aspiration for the Communist Party to implement a long-lasting change in political and social culture, it can be argued that being on the periphery has been a practice that Sansoni employed consciously and strategically.¹³ 'Playing outside the rules' is thus a metaphor for living and operating on the periphery, a practice that allowed Sansoni to make an incisive impact, despite also contributing to fuel her sense of frustration in a context she never felt she fully belonged in. Sansoni managed to play outside the rules because she was not interested in pursuing a political career. Thus, not having to blindly respect hierarchies and follow common practices provided her with the leverage to act independently of expectations in everyday interactions. She chose, for example, to retain the current secretary, who had previously worked with the political opposition, to work with her in her very first administrative position. Her unconventional practices reflect her view that individual respect is more impor-

10
Ibid., 107.
11
Ibid., 42.
12
Ibid., 43.
13
Novella Sansoni, *L'Unità* (6 July 1979), 10.

Article by Novella Sansoni in communist newspaper *L'Unità*. 'Come dare una casa alla scuola italiana?' (How to give the Italian school a home)/ Artikel van Novella Sansoni in de communistische krant *L'Unità*. 'Come dare una casa alla scuola italiana?' (Hoe geef je de Italiaanse school een thuis?)

Sansoni voelde zich ook gemarginaliseerd als *vrouw*, hoewel ze haar ongemak niet vaak openlijk uitdrukte in termen van seksisme. In haar beschouwende verslag komen genderimplicaties vooral genuanceerd en subtiel tot uiting, en kunnen die opgevat worden als een constante behoefte aan erkenning, bijvoorbeeld in de vorm van onverwachte felicitaties van collega's of de waardering van studenten in openbare bijeenkomsten, dan wel gevoelens van frustratie. Hoewel dit ogenschijnlijk algemene aspecten zijn, hielden ze duidelijk verband met haar sekse en hadden ze blijvende invloed op de mate waarin ze het gevoel had dat ze steun kreeg en autoriteit had.¹¹ Sansoni's relaas benadrukt de constante spanning tussen geïnternaliseerde twijfel over haar vermogen om haar rol te vervullen en externe erkenning, wat de dubbelzinnige positie weerspiegelt die veel vrouwen indertijd in linkse professionele en politieke omgevingen ervoeren. Hun aanwezigheid bleek onvoldoende basis voor de emancipatie van vrouwen in de samenleving, want hun activiteiten werden telkens opnieuw onder de loep genomen, of ze werden verplicht om zich uitsluitend met vrouwenkwesties bezig te houden. Hoewel Sansoni zich in haar memoires niet als feministe identificeert en het betreurt dat ze tijdens PCI-vergaderingen geen kans ziet vrouwenkwesties aan de orde te stellen, gaat ze in haar uiteenzettingen over het onderwerp wel in op de invloed van scholen op de ruimte en tijd van vrouwen.¹² Door haar deelname aan lokale openbare bijeenkomsten kon ze een aantal praktische belemmeringen aanwijzen die moeders ervoeren door de locaties van de scholen in de periferie en hun gebrek aan dienstverlening, die van invloed waren op de tijd die vrouwen aan werk konden besteden en dus op het totale gezinsinkomen.

Buiten de regels van het spel

Hoewel haar positie aan de zijlijn als nadelig kan worden beschouwd, heeft die Novella Sansoni in staat gesteld om haar eigen uitzonderlijke politieke en professionele persona te creëren: dat van een openbaar bestuurder die in staat is vernieuwende methoden te introduceren, zonder de dwang te voelen zich te conformeren aan de verwachtingen rond haar professionele rol. Aangezien Sansoni in 1979 voor het eerst de woorden 'Buiten de regels van het spel' gebruikte om de ambitie van de Communistische Partij om de politieke en maatschappelijke cultuur blijvend te veranderen te beschrijven, kunnen we stellen dat het innemen van een marginale positie ook een middel was dat Sansoni bewust en strategisch toepaste.¹³ 'Buiten de regels van het spel' is derhalve een metafoor voor een leven en werken aan de zijlijn, een manier van doen waardoor Sansoni veel invloed kon uitoefenen, maar die ook bijdroeg aan haar gevoel van frustratie in een omgeving waar ze zich nooit helemaal thuis voelde. Sansoni slaagde erin 'buiten de regels van het spel' te spelen, omdat ze geen interesse had in een politieke carrière. Omdat zij geen blind respect voor de hiërarchie hoefde op te brengen en niet op de gebruikelijke manier te werk hoefde te gaan, stond het haar vrij om zich in haar dagelijkse interacties onafhankelijk van de verwachtingen op te stellen. Ze koos er tijdens haar eerste bestuurlijke functie bijvoorbeeld voor om te blijven werken met de zittende secretaris, die eerder had samengewerkt met de politieke oppositie. Haar onconventionele

11
Ibid., 42.
12
Ibid., 43.
13
Novella Sansoni, *L'Unità* (6 juli 1979), 10.

Cover of Novella Sansoni's memoir *Fuori dalle Regole del Gioco*/ Omslag van Novella Sansoni's memoires *Fuori dalle Regole del Gioco*

tant than political strategies and normalised processes. Despite admitting to often being perceived as 'too on the left' by colleagues in the party and beyond, she often stresses the importance of the political opposition in discussing problems and working on solutions.¹⁴ This suggests that Sansoni's ideology and commitment to improving living standards for all citizens extends beyond partisan practices and, instead, is based on connection, trust and common sense.

However, despite almost two decades of commitment in the province, Sansoni realised the limits of political activity, eventually fully returning to architectural practice. In her memoir, constraints and frustrations about her administrative role emerge:

Maybe I'm wrong to devote so much of my life to a context that is not my own, that makes me feel like an alien, it feels quixotic. I would like to change the rules of the game, I do not agree with them, but I can't.¹⁵

Additionally, her return to architecture was hindered by her 20-year commitment to politics, which affected her professional ties and connections. Despite having had major influence on the discourse on school buildings in crucial times of cultural and social developments in Italian politics, this can be read as a bitter epilogue for Sansoni: she was not given the opportunity to bring her administrative task to fruition, and her full return to architecture suffered from the long-term priority she gave to her administrative role.

In conclusion, Novella Sansoni inhabited a unique position by being and acting in the periphery as an architect, a public administrator and a woman, which enabled her to 'play outside the rules'. Her interest in social change put her at odds with hierarchical structures, traditional practices and a career in politics. However, these dynamics enabled her to develop a politically grounded praxis from her expertise in both administrative context and architectural practice in the *Collettivo*, coupled with her communist militancy. Sansoni's approach to operating within the context permitted her to act as an organic intellectual and to introduce innovative discourses to issues such as schools and education, focusing on equality, accessibility and practicality. Her aim was to shift the paradigm of public involvement in administrative issues from passive recipients to active interlocutors. Thus, Sansoni's praxis exemplifies the potential of combining political action and architectural practice to effect tangible social change.

14
Sansoni, *Fuori dalle regole del gioco*, op. cit. (note 1), 11.
15
Ibid., 17.

werkwijze weerspiegelde haar opvatting dat individueel respect belangrijker is dan politieke strategieën en standaard processen. Hoewel ze toegaf dat ze door collega's in de partij en daarbuiten vaak als 'te links' werd gezien, benadrukte ze vaak het belang van politieke oppositie bij het bespreken van problemen en het werken aan oplossingen.¹⁴ Dit suggereert dat Sansoni's ideologie en toewijding om de levensstandaard voor alle burgers te verbeteren, partijpolitieke praktijken oversteeg en gebaseerd was op verbinding, vertrouwen en gezond verstand. Ondanks bijna 20 jaar van betrokkenheid bij de provincie erkende Sansoni echter de grenzen van politieke activiteit en keerde ze uiteindelijk volledig terug naar de architectuur. In haar memoires onthult zij de beperkingen en frustraties van haar bestuurlijke rol:

Misschien is het verkeerd om zoveel van mijn leven aan een omgeving te wijden die de mijne niet is, die me het gevoel geeft een vreemde te zijn, het voelt dwaas. Ik zou de regels van het spel willen veranderen, ik ben het er niet mee eens, maar ik kan het niet.¹⁵

Haar terugkeer naar de architectuur werd belemmerd doordat ze 20 jaar politiek actief was geweest, wat haar professionele relaties en connecties had geschaad. Ondanks het feit dat ze een grote invloed had op het discours over de bouw van scholen tijdens cruciale jaren van culturele en sociale ontwikkeling in de Italiaanse politiek, kan dit worden opgevat als een bittere epiloog voor Sansoni: ze kreeg niet de kans om haar bestuurstaken tot een goed einde te brengen en haar volledige terugkeer naar de architectuur had te lijden onder het feit dat ze haar bestuurlijke rol op de lange termijn voorrang had gegeven.

Concluderend kunnen we stellen dat Novella Sansoni een unieke positie innam doordat ze als architect, bestuurder en vrouw in de marge bestond en handelde, waardoor ze kon spelen 'buiten de regels van het spel'. Haar interesse in sociale verandering zorgde ervoor dat ze op gespannen voet kwam te staan met hiërarchische structuren, traditionele praktijken, en een politieke carrière. Toch stelde dit type dynamiek haar in staat om een politiek gefundeerde praktijk te ontwikkelen, op basis van haar deskundigheid in zowel de bestuurlijke context als de architectonische werkwijze van het Collettivo, samen met haar communistische strijdvaardigheid. Door Sansoni's manier om in context te opereren, kon zij als een 'organische intellectueel' optreden en vernieuwende discourses introduceren over onderwerpen als de school en het onderwijs, en daarbij de nadruk leggen op gelijkheid, toegankelijkheid en praktisch nut. Het was haar bedoeling om het paradigma van publieke participatie in bestuurlijke zaken te veranderen en van passieve ontvangers actieve gesprekspartners te maken. Op deze manier illustreert Sansoni's praktijk de mogelijkheden die de combinatie van politiek activisme en architectuurpraktijk biedt om concrete sociale verandering teweeg te brengen.

Vertaling: InOtherWords, Maria van Tol

¹⁴
Sansoni, *Fuori dalle regole del gioco*, op. cit. (noot 1), 29.
¹⁵
Ibid., 17.

3. The Architect as Activist

In the activist position, the architect actively engages in protest against architectural, urban, social, political or economic issues and participates in the development of alternative views, approaches, projects and systems. The architect activist uses professional skills and architectural knowledge to address and examine the challenges at stake, and is able to consider the spatial and social impact of particular developments on society. In addition, architectural skills enable the architect to communicate issues to the public through clear and accessible means such as drawings, graphics and models. The activist position is characterised by resistance to oppressive forces and the aim of empowering the public in their struggle against these forces.

Once again, Margit Kennedy's position is exemplary. She was able to examine established paradigms and narratives of the economic system and capitalist worldview, which enabled her to develop alternative approaches and communicate with both experts and the wider public. In order to influence the structures of urban and architectural development, as well as to change mainstream building practices, Kennedy understood that she needed to gain knowledge of the dominant economic structures. Only by understanding the system would she be able to promote more ecologically sufficient alternatives.